

รูปแบบทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้
BUDDHIST ART PATTERNS OF THE PAGODA
IN SOUTHERN THAILAND

¹ทวีโชค เจริญไกร

¹Taveechok Hreankrai

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand.

taveechok1972@gmail.com

Received December 25, 2021; Revised February 12, 2022; Accepted March 20, 2022

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษารูปแบบของงานพุทธศิลป์ 2) เพื่อวิเคราะห์รูปแบบทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้และ 3) เพื่อวิเคราะห์ความเชื่อหลักธรรมและคุณค่าทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงเอกสารและการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 18 ท่าน นำเสนอผลการวิจัยเชิงพรรณนา ผลการศึกษา พบว่า 1) รูปแบบของงานพุทธศิลป์ รูปแบบงานพุทธศิลป์ในประเทศไทย มีความแตกต่างไปตามความเชื่อและหลักปฏิบัติ แบ่งเป็น 4 ยุค คือ (1) ลัทธิหินยานอย่างเถรวาท (ก่อน พ.ศ. 500) ได้เข้ามาประดิษฐานที่เมืองนครปฐม งานพุทธศิลป์ในยุคนี้ทำตามแบบอย่างจากอินเดีย (2) ลัทธิมหายาน (พ.ศ.1300) มีความเชื่อและนับถือพระโพธิสัตว์ งานพุทธศิลป์มีรูปแบบอย่างพระบรมธาตุเมืองไชยา (3) ลัทธิมหายานอย่างพุทฺถม (พ.ศ. 1600) ได้เข้ามาทางภาคเหนือของไทย รูปแบบพุทธศิลป์เป็นแบบภาคเหนือ (4) ลัทธิลังกาวงศ์ (พ.ศ.1800) ได้เผยแพร่เข้ามาสู่ประเทศไทยที่เมืองนครศรีธรรมราช รูปแบบงานพุทธศิลป์จึงเป็นแบบพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช 2) รูปแบบทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้รูปแบบทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้แบ่งเป็น 2 ยุค คือ 1) รูปแบบทางพุทธศิลป์ที่ได้รับอิทธิพลจากลัทธิมหายาน ดังปรากฏที่พระบรมธาตุไชยาและ 2) รูปแบบทางพุทธศิลป์ที่ได้รับอิทธิพลจากลัทธิลังกาวงศ์ ดังปรากฏที่พระบรมธาตุนครศรีธรรมราช และพระบรมธาตุเขียน

¹ อาจารย์, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครศรีธรรมราช

บางแก้ว 3) ความเชื่อหลักธรรมและคุณค่าทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ชาวภาคใต้มีความเชื่อว่า พระธาตุแดนใต้ เป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า เป็นศาสนสถานที่มีความศักดิ์สิทธิ์ มีหลักคำสอนว่าด้วยศีล สมาธิและปัญญา งานพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ก่อให้เกิดคุณค่าแก่สังคมในด้านหลักคำสอน ด้านวัฒนธรรมประเพณี ด้านเศรษฐกิจการท่องเที่ยว และด้านสังคม

คำสำคัญ : พุทธศิลป์, พระธาตุแดนใต้

Abstract

The objectives of this article included: 1) to study the patterns of Buddhist art, 2) to analyze Buddhist art patterns of the pagodas in Southern Thailand, and 3) to analyze the beliefs, Dhamma principles and values of Buddhist art of the pagodas in Southern Thailand. It was a qualitative research conducted by collecting data from documents and interviewing 18 experts. The research results were descriptively presented. The results of this study were as follows. 1) In patterns of Buddhist art, the Buddhist art patterns in Thailand are different according to beliefs and practices that can be divided into four periods including: (1) Hinyan cult like Theravada (before 500 B.E.) enshrined in Nakhon Pathom, Buddhist art in this era follows a pattern from India; (2) Mahayana (1300 B.E.) believing and respecting Bodhisattva, the Buddhist art is in the pattern of Phra Borommathat Muang Chaiya; (3) Mahayana cult like Bagan (1600 B.E.) entered the north of Thailand, the pattern of Buddhist art is in the Northern style; (4) Lankavamsa (1800 B.E.) extended into Thailand in Nakhon Si Thammarat, the pattern of Buddhist art is, therefore, the style of Phra Borommathat Nakhon Si Thammarat. 2) The patterns of Buddhist art of the pagodas in Southern Thailand, the patterns of Buddhist art of the Pagodas in Southern Thailand is divided into two eras including: 1) the pattern of Buddhist art influenced by Mahayana cult as evidenced at Phra Borommathat Chaiya, and 2) the Buddhist art pattern influenced by Lankavamsa as evidenced at Phra Borommathat Nakhon Si Thammarat and Phra Borommathat Wat Khian Bang Kaew. 3) The beliefs, Dhamma principles and values of Buddhist art of the pagodas in Southern

Thailand, it is believed that the pagodas in Southern Thailand are the place where the relics of the Lord Buddha are enshrined. It is a sacred place. There is the doctrine of the Buddhist precepts, meditation and wisdom. The Buddhist art of pagodas in Southern Thailand helps creating social values in Buddhist doctrine, cultural traditions, tourism economy and social aspects.

Keywords : Buddhist Art , Pagodas in Southern Thailand

บทนำ

พุทธศิลป์เป็นเรื่องราวของงานสร้างสรรค์ศิลปะเชิงพุทธที่เกิดขึ้นจากความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา สะท้อนถึงพัฒนาการด้านศิลปวัฒนธรรมทางศาสนา การเล่าเรื่องประวัติศาสตร์ของแต่ละยุคสมัย ย้อนหลังกลับไปเกือบ 2,000 ปี ชาวพุทธในอินเดียโบราณนิยมใช้ดอกบัว บัลลังก์ต้นโพธิ์ รูปฝ่าเท้าคู่ เรียกว่า รอยพระพุทธรบาท เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ต่อจากนั้นช่างสกุลคันธารราษฎร์สร้างพระพุทธรูปขึ้นเป็นครั้งแรก ครั้นถึงการสังคายนาครั้งที่ 3 สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชพระองค์ทรงแสดงตนเป็นพุทธมามกะและทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมากที่สำคัญได้จัดส่งพระสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนายังดินแดนต่างๆ จำนวน 9 สาย สายที่ 8 มีพระโสณะและพระอุตตระได้เดินทางมายังสุวรรณภูมิ ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองและตั้งมั่นในดินแดนสุวรรณภูมิ (สิริวัฒน์ คำวันสา, 2534 :15)

การประดิษฐานพระพุทธรูปในดินแดนทางภาคใต้ได้รับอิทธิพลจากลัทธิมหายาน พระพุทธรูปมหายาน มีความเชื่อและนับถือพระโพธิสัตว์ได้เผยแผ่เข้ามาสู่บริเวณภาคใต้ตั้งแต่จังหวัดสุราษฎร์ธานีลงไปจนถึงจังหวัดปัตตานีราวพุทธศักราช 1300 งานพุทธศิลป์ที่สำคัญ ได้แก่ ประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และบรมธาตุเมืองไชยา ลัทธิลังกาวงศ์ เริ่มจากการสังคายนาในการจัดระเบียบข้อวัตรปฏิบัติประกอบกับพระสงฆ์ลังกาวงศ์ ปฏิบัติเคร่งครัดในพระธรรมวินัยเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนารุ่งเรืองในลังกาทวีปและได้เผยแผ่เข้ามาสู่ประเทศไทย ราวพุทธศักราช 1800 โดยเริ่มตั้งคณะที่เมืองนครศรีธรรมราช ก่อน จากนั้นได้แพร่หลายขึ้นไปสู่สุโขทัยและนับถือกันมาจนทุกวันนี้ งานพุทธศิลป์ที่เป็นผลงานมาจากพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์ ได้แก่ การเกิดวัดคามวาสีและอรัญวาสี ใบเสมาซ้อน 2 ใบ (พระกฤษณะพงษ์ ฐิตมานโส, 2558:32) ในงานพุทธศิลป์นั้น แสดงให้เห็นถึงคุณค่าและความสัมพันธ์ของพระธาตุสำคัญในแดนใต้ที่มีต่อชุมชนในฐานะสัญลักษณ์พลังศรัทธาของผู้คนในแดนใต้เรื่อยมาจนถึงปัจจุบันได้เป็นอย่างดี

พระบรมธาตุไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ได้รับการยกย่องว่า เป็นสถาปัตยกรรมศรีวิชัยเพียงแห่งเดียวของไทยที่ยังคงความสมบูรณ์และงดงามที่สุด ด้วยองค์ประกอบสำคัญทางสถาปัตยกรรม ได้แก่ “สถูปเจดีย์” ที่ประดับอยู่บนชั้นหลังคาแต่ละชั้น เช่นเดียวกับที่พบใน “จันทิ” สถาปัตยกรรมศรีวิชัยของราชวงศ์ไศเลนทร์ในชวาภาคกลาง ประเทศอินโดนีเซีย จึงเกิดข้อสรุปในทางวิชาการตรงกันว่า พระบรมธาตุไชยาถูกสร้างขึ้นด้วยศิลปะศรีวิชัยในพุทธศตวรรษที่ 14-15 ซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกับที่มีการก่อสร้างสถาปัตยกรรมวัดเวียง วัดหลงและวัดแก้ว เมืองไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และจันทิกะลาสัน ชวาภาคกลาง ประเทศอินโดนีเซีย ในการศึกษาครั้งนี้จะชี้ให้เห็นว่า “พระบรมธาตุไชยา” น่าจะถูกสร้างขึ้นครั้งแรกตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-13 ด้วยรูปแบบศิลปะจามแห่งอาณาจักรจามปา และสันนิษฐานว่า ต่อมาได้ถูกปรับเปลี่ยนใหม่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14-15 ภายใต้ความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมศรีวิชัย โดยเพิ่มองค์ประกอบที่เป็นสถูปเจดีย์บนชั้นหลังคาทุกชั้นรวมทั้งบนยอดสูงสุดของอาคาร (วารารณ์ สุวัฒน์โชติกุล, 2559)

พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช ตามตำนานกล่าวว่า พระบรมสารีริกธาตุเสด็จมาสู่หาดทรายแก้ว โดยนางเหมชาลา และพระธนกุมาร เมื่อประมาณ พ.ศ.834 ปี จึงได้สร้างพระบรมธาตุเพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ผู้ปกครองเมืองนครศรีธรรมราช จะก่อสร้างตกแต่งเพิ่มเติมอยู่เสมอเพื่อสร้างเสริมความเลื่อมใสศรัทธาของประชาชนที่มีต่อองค์พระบรมธาตุ เช่น สมัยศรีวิชัยได้สร้างพระเจดีย์ทรงศรีวิชัย ต่อมาในสมัยพระเจ้าจันทรภาณุ ประมาณ พ.ศ.1792 ได้ทรงสร้างเป็นเจดีย์ทรงลังกาครอบเจดีย์แบบศรีวิชัยไว้ด้านใน

พระมหาธาตุเจดีย์วัดเขียนบางแก้ว เป็นพระธาตุเจดีย์ก่ออิฐ ฐานแปดเหลี่ยม วัดโดยรอบยาว 16.50 เมตร สูงถึงยอด 22 เมตร รอบพระมหาธาตุบริเวณฐานมีซุ้มพระพุทธรูปโค้งมน 3 ซุ้ม ภายในมีพระพุทธรูปปูนปั้นปางสมาธิ เหนือซุ้มพระมีเจดีย์ทรงสี่เหลี่ยม อิทธิพลศิลปะจีน ด้านทิศตะวันออกมีบันไดสู่ทางทักษิณ แนวบันไดทำเป็นซุ้มยอดอย่างจีน มุมบันไดทั้งสองข้างมีทรงโค้งเหลี่ยมภายใน ประดิษฐานพระพุทธรูปปูนปั้นนูนสูงปางสมาธิประทับนั่งขัดสมาธิเพชร ฐานทักษิณและฐานรองรับองค์ระฆังเป็นรูปแปดเหลี่ยม และฐานทักษิณมีเจดีย์เล็กตั้งอยู่ที่มุมทั้งสี่มุมองค์ระฆังเป็นแบบคว่ำถัดไปเป็นวันล่างรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสทั้งสี่เหลี่ยมของบัลลังก์มีรูปการตุนปั้นมุมละ 1 ตัว หมายถึง สมณศักดิ์ของคณะสงฆ์ทั้ง 4 (พระมหาพนธ์ ธมมนาโก ได้ให้ช่างปั้นไว้เมื่อพุทธศักราช 2504) ถัดไปอีก เว้นเสาห้าน ระหว่างเสามีพระพุทธรูปสาวกปูนปั้นโนนสูงประจำ 8 ทิศ

ด้วยข้อมูลดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยเห็นว่า มีความจำเป็นที่จะทำการศึกษาวិเคราะห์และนำเสนอรูปแบบทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ เพื่อได้ทราบถึงคุณค่าและความสำคัญของพระธาตุแดนใต้ที่มีต่อชุมชนในฐานะสัญลักษณ์พลังศรัทธาของผู้คนในภาคใต้เป็นแหล่งศึกษาเส้นทางและกิจกรรมทางพระพุทธศาสนาของพระธาตุแดนใต้กับการส่งเสริมการท่องเที่ยว

เที่ยงเชิงวัฒนธรรมและสร้างเป็นแหล่งเรียนรู้เชิงประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม แก่นักเรียน นิสิต นักศึกษาและประชาชนในจังหวัดทางภาคใต้สืบต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษารูปแบบทางพุทธศิลป์
2. เพื่อวิเคราะห์รูปแบบทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้
3. เพื่อวิเคราะห์ความเชื่อหลักธรรมและคุณค่าทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง “รูปแบบทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้” ภายใต้แผนงานวิจัย “พระธาตุแดนใต้ : ประวัติศาสตร์ พุทธศิลปกรรมและการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม” ดังนั้น คณะผู้วิจัยจึงกำหนดพื้นที่การวิจัย คือ พระธาตุแดนใต้ที่มีความสำคัญ คือ พระบรมธาตุนครศรีธรรมราช จังหวัดนครศรีธรรมราช พระบรมธาตุไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และพระบรมธาตุเขินบางแก้ว จังหวัดพัทลุง

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เชื่อมโยงข้อมูลทั้งจากข้อมูลเอกสารและข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ทรงคุณวุฒิ ประกอบด้วย 1) การศึกษาวิจัยในเชิงเอกสาร เพื่อค้นหาข้อมูลความรู้เกี่ยวกับรูปแบบพุทธศิลปกรรม รูปแบบ ความเป็นมาของพุทธศิลปกรรมของเจดีย์ รูปแบบความเป็นมาของพุทธศิลปกรรมของพระธาตุแดนใต้ทั้ง 3 องค์ และ 2) การศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ความเชื่อ และความสำคัญรอบแหล่งที่ตั้งพระธาตุสำคัญในภาคใต้ จำนวน 3 องค์ โดยการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ทรงคุณวุฒิมีส่วนเกี่ยวข้อง จำนวน 18 รูป/คน ได้แก่ (1) ตัวแทนคณะสงฆ์ ทั้ง 3 จังหวัด ๆ ละ 2 รูป รวม 6 รูป (2) นักวิชาการด้านประวัติศาสตร์ทางพระพุทธศาสนา ทั้ง 3 จังหวัดๆ ละ 2 คน รวม 6 คน (3) ผู้นำท้องถิ่น ทั้ง 3 จังหวัด ๆ ละ 2 คน รวม 6 คน

การเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยวิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก และการวิเคราะห์ข้อมูลการสัมภาษณ์เชิงลึกรูปแบบทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ เป็นกระบวนการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ โดยผู้วิจัยดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูล โดยมุ่งเน้นการวิเคราะห์โดยการสรุปตามสาระสำคัญ ด้านเนื้อหาที่กำหนดไว้ โดยวิธีการวิเคราะห์เนื้อหา คือ (1) รูปแบบทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ (2) ความเชื่อที่ปรากฏอยู่ในพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ (3) หลักธรรมที่ปรากฏอยู่ในพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ (4) คุณค่าในพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้

ผลการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง“รูปแบบทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้”มีผลการศึกษาวิจัยดังนี้

1. รูปแบบของงานพุทธศิลป์ เป็นงานศิลปะด้านสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรม สร้างขึ้นเพื่อส่งเสริมการเผยแพร่ และการปฏิบัติทางพุทธศาสนาโดยตรง เป็นสิ่งช่วยโน้มน้าวจิตใจของพุทธศาสนิกชนให้เกิดความศรัทธา ประพฤติปฏิบัติตนในแนวทางที่ดีงามตามศิลปะแดนใต้ การสร้างสรรค์งานพุทธศิลป์ขึ้นด้วยเหตุผล 2 ประการ คือ 1) เพื่อเป็นสิ่งเตือนใจให้ระลึกถึงพระพุทธรูป และพระธรรมที่ทรงประดิษฐานไว้ในโลกด้วยความเคารพบูชา 2) เพื่อเป็นเป็นเครื่องมือ หรืออุปกรณ์สำคัญในการเผยแพร่คติความเชื่อและพุทธธรรมทางพระพุทธศาสนาให้เป็นรูปธรรม อาจกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาใช้งานพุทธศิลป์ เป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดคติ ความเชื่อทางศาสนาไปสู่ประชาชน และในทางกลับกัน ประชาชนใช้งานพุทธศิลป์เป็นจุดเริ่มต้นน้อมนำศรัทธาเข้าสู่พระพุทธศาสนา

รูปแบบทางพุทธศิลป์ที่ปรากฏในประเทศไทย เกิดขึ้นจากอิทธิพลทางพระพุทธศาสนาและมีความแตกต่างกันไปตามบริบทความเชื่อและหลักปฏิบัติอันเนื่องมาจากเข้ามาของพระพุทธศาสนาโดยแยกเป็น 4 ยุค คือ ยุคที่ 1 ลัทธิหินยานอย่างเถรวาท (ก่อน พ.ศ. 500) ได้เข้ามาประดิษฐานที่เมืองนครปฐมเป็นแห่งแรก งานพุทธศิลป์ในยุคนี้ทำตามแบบอย่างจากอินเดีย ยุคที่ 2 ลัทธิมหายาน พระพุทธศาสนา มหายาน มีความเชื่อและนับถือพระโพธิสัตว์ได้เผยแพร่เข้ามาสู่บริเวณภาคใต้ (ราว พ.ศ.1300) งานพุทธศิลป์ที่สำคัญ ได้แก่ ประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และพระบรมธาตุเมืองไชยา ยุคที่ 3 ลัทธิมหายานอย่างพุกาม ได้เผยแพร่ทางบริเวณภาคเหนือของไทย (ราวพ.ศ. 1600) ยุคที่ 4 ลัทธิลังกาวงศ์ ได้เผยแพร่เข้ามาสู่ประเทศไทยราว พ.ศ.1800 โดยเริ่มตั้งคณะที่เมืองนครศรีธรรมราช จากนั้นได้แพร่หลายขึ้นไปสู่สุโขทัย และได้นับถือกันมาจนทุกวันนี้ งานพุทธศิลป์มีรูปแบบที่ได้รับอิทธิพลมาจากพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์

2. รูปแบบทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ การกำหนดรูปแบบทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ มีการวิเคราะห์องค์ประกอบ ได้ดังนี้

2.1 พระบรมธาตุไชยา อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี องค์ประกอบรูปแบบพุทธศิลป์ของพระบรมธาตุไชยา มีฐานเป็นสี่เหลี่ยมจมอยู่ในดิน เป็นรูปทรงมณฑลจตุรมุขตั้งซ้อนอยู่บนแท่นฐาน 4 เหลี่ยม มีความสูงวัดจากฐานใต้ดินถึงยอดสุด 24 เมตร ฐานวัดจากด้านตะวันออกถึงตะวันตกยาว 13 เมตร และวัดจากด้านเหนือถึงด้านใต้ยาว 18 เมตร องค์พระเจดีย์มีลักษณะเป็น 8 เหลี่ยมย่อมุมซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปเป็น 3 ชั้น แต่ละชั้นประดับด้วยเจดีย์หรือสถูปขนาดเล็กรวม 3 ชั้นนับได้ 24 องค์ ยอดบนสุดเป็นยอดเจดีย์องค์ระฆังของสถูปนี้ มีลักษณะเป็น 8 เหลี่ยมเช่นกัน ตั้งอยู่บนดอกบัวขนาดใหญ่ เหนือองค์ระฆังเป็น

บัลลังก์ บัวกลุ่มและปลียอดตามลำดับ เหนือปลียอดประดับด้วยฉัตรทองปฐ 3 ชั้น ฉัตรนี้ของเดิมทำด้วยทองคำ ทางด้านทิศตะวันออกมีซุ้มประตูและมีบันไดทางขึ้นสำหรับให้คนขึ้นไปนมัสการพระพุทธรูปที่ประดิษฐานไว้ในองค์พระเจดีย์ เมื่อเข้าไปในซุ้มแล้วจะเห็นเจดีย์กลวง เห็นรอยก่ออิฐไม่สอปูนต่อย่อมุมลดหลั่นกันขึ้นไปจนถึงยอด

2.2 พระบรมธาตุนครศรีธรรมราช อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราชรอบๆ องค์พระเจดีย์มีกำแพงแก้ว 4 ด้าน กว้างยาวเท่ากันทุกด้าน คือ 12 วา 2 ศอก มีใบเสมาและรั้วเหล็กล้อมรอบกำแพงแก้ว ประดับด้วยเครื่องสูง มีฉัตรและบังสุริย และมีกระดิ่งทำเป็นระฆังห้อยใบโพธิ์โดยรอบ ที่พระบรมธาตุเจดีย์จำลองทั้ง 4 มุม กำแพงแก้วมีซุ้มบรรจุพระพุทธรูป ฐานของพระบรมธาตุเจดีย์เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีหัวข้างยื่นออกมาจากฐานทั้งหมด 22 หัวองค์พระบรมธาตุเจดีย์เป็นทรงโอคว่ำหรือระฆังคว่ำ โดยปากของระฆังนั้นติดกับพื้นกำแพงแก้ว ที่มุมกำแพงแก้วมีเจดีย์พระบรมธาตุจำลองประดิษฐานอยู่ทั้ง 4 มุม องค์พระบรมธาตุเจดีย์สูงจากพื้นถึงยอด 37 วา มีเส้นผ่านศูนย์กลางที่ฐาน 22.98 เมตร ฐานยาวด้านละ 18 วา 1 ศอก 15 นิ้ว ยอดหุ้มด้วยทองคำหนัก 800 ชั่ง ส่วนที่หุ้มทองคำสูง 6 วา 2 ศอก 1 คืบ มีปล้องไฉนจำนวน 52 ปล้อง หน้ากระดานปล้องไฉนมีพระมหาสาวก 8 องค์ เรียกว่า “พระเวียน” ยืนเวียนเป็นทักษิณาวรรต ประนมมือทูลองค์ ตั้งแต่บัวคว่ำบัวหงายถึงปทุมโกศสูง 6 วา 2 ศอก 1 คืบ หุ้มด้วยทองคำแผ่นหนาขนาดใบตาล มีลวดทองคำคาดไว้รอยเชื่อมระหว่างแผ่นใช้หมุดย้ำ ส่วนที่ห่อหุ้มด้วยทองคำนี้ยังมีทองรูปพรรณนานาชนิด เช่น แหวน กำไล พระพุทธรูปและต่างหู เป็นต้น ผูกแขวนไว้ด้วยเส้นลวดเป็นจำนวนมาก บนยอดสุดมีหม้อทองคำ 1 ใบ โถขนาดฟองไข่วางหงายไว้ ในหม้อมีปิ่นทองคำทำเป็นคันธงห้อยด้วยใบโพธิ์ทองและมีดอกไม้ไม้อวบน้ำทำด้วยกระดุมเพชรปักไว้ในหม้อ 5 ดอก ใต้หม้อทองคำมีกำไลหยกทรงรับอยู่วงหนึ่ง ได้ทรงแก้วทำเป็นพานสำริดเกลี้ยงๆ มีกลีบยื่นทั้ง 4 ทิศ ทิศละกลีบ กลางพานทะลุมีลวดทองแดง 5 เส้นยื่นออกมาแล้วตัดให้ผายออก ตามขอบพานโดยรอบเป็นซี่กรงแก้ว 4 ซี่ รอบปลายเป็นกระพุ่มบัว เรียกว่ากรงแก้ว ซี่กรงทั้ง 4 ซี่นั้นสวมลูกแก้วโตเท่าผลหมากสุกซี่ละ 16 ลูก ส่วนซี่ที่เป็นแกนกลางนั้นสวมดวงแก้ว 9 ดวง ส่วนในพานสำริดมีดวงแก้วพลีตต่างสีหลายดวงถักด้วยลวดทองคำผูกติดกับแกน

2.3 พระบรมธาตุวัดเขียนบางแก้ว อำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง เป็นเจดีย์ก่ออิฐ ฐาน 8 เหลี่ยม สันนิษฐานว่า ได้รับรูปแบบการสร้างมาจากพระบรมธาตุเจดีย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช แต่ย่อขนาดให้เล็กกว่าวัดโดยรอบยาว 16.50 เมตร สูงถึงยอด 22 เมตร รอบพระมหาธาตุบริเวณฐานซุ้มพระพุทธรูปโค้งมน 3 ซุ้ม กว้าง 1.28 เมตร สูง 2.62 เมตร ภายในซุ้มมีพระพุทธรูปปูนปั้นปางสมาธิ รอบพระเศียรมีประภารัตน์มีรูปโค้ง ขนาดหน้าตักกว้าง 0.94 เมตร สูง 1.25 เมตร ระหว่างซุ้มพระมีเศียรช้างปูนปั้นโผล่ออกมา เหนือซุ้มพระมีเจดีย์ทรงสี่เหลี่ยม อิทธิพลศิลปะจีน ด้านทิศตะวันออกมีบันไดสู่ฐานทักษิณ เหนือบันไดทำเป็นซุ้มยอดอย่างจีน มุมบันไดทั้ง 2 ข้าง มีซุ้มลักษณะโค้งแหลมภายในประดิษฐาน

พระพุทธรูปปูนปั้นนูนสูง ปางสมาธิประทับนั่งขัดสมาธิเพชรฐานทักษิณและฐานรองรับองค์ระฆังเป็นรูปแปดเหลี่ยม มีลวดลายปูนปั้นรูปดอกไม้ม้วนแต่เดิมเป็นรูปมารแบก เหนือฐานทักษิณมีเจดีย์ทิศตั้งอยู่ที่มุมทั้งสี่มุม องค์ระฆังเป็นแบบโอคว่ำถัดจากองค์ระฆังเป็นบัลลังก์รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสประดับด้วยถ้วยจาม ทั้งสี่มุมของบัลลังก์มีรูปกาปูนปั้นมุมละ 1 ตัว ส่วนยอดสุดเป็นพานขนาดเล็ก 1 ใบ ภายในมีดอกบัวทองคำ จำนวน 5 ดอก 4 ใบ

3.ความเชื่อหลักธรรมและคุณค่าทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ จากการวิเคราะห์สามารถสรุปได้ ดังนี้

3.1 ความเชื่อทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ แต่ละแห่งของพระธาตุมีความเชื่อที่ปรากฏอยู่ในงานพุทธศิลป์ขององค์พระธาตุแตกต่างกันไป มีความเชื่อร่วมที่สามารถสรุปได้เป็น 3 ประการ คือ (1) ความเชื่อเกี่ยวกับพระธาตุแดนใต้ทั้ง 3 แห่ง มีความเชื่อว่า ในองค์เจดีย์มีพระบรมสารีริกธาตุขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประดิษฐานอยู่ จึงเป็นที่มาของคำว่า“พระบรมธาตุ”เพื่อเป็นที่สักการบูชาแม้จะไม่ทราบแน่ชัดว่าอยู่ในส่วนใดขององค์พระเจดีย์ แต่มีความเชื่อที่สอดคล้องกันของทั้งสามแห่งว่า พระบรมสารีริกธาตุอยู่ในระดับพื้นดินเดิม บรรจวบอบลอยอยู่ในน้ำซึ่งภายในองค์พระธาตุสร้างเป็นสระน้ำและมีการสร้างพระเจดีย์ปิดสระน้ำอีกทีอย่างมั่นคงแข็งแรง (2) ความเชื่อเกี่ยวกับกาสี่เหล่า เป็นผู้เฝ้าพิทักษ์รักษาองค์พระบรมสารีริกธาตุ ตั้งแต่ยุคของการนำพระบรมสารีริกธาตุมาประดิษฐานไว้ในแต่ละที่ โดยมีตำนานความเชื่อว่าการผูกด้วยมนต์เป็นกาพยนต์ และต่อมาในยุคหลังได้ปรับเปลี่ยนมาเป็นการบริหารคณะสงฆ์โดยมีพระครู 4 กา ทำหน้าที่ดูแลองค์พระธาตุเป็น 4 ทิศ คือ พระครูกาแก้ว พระครูการาม พระครูกาชาด และพระครูกาเดิม ซึ่งปรากฏเป็นสมณศักดิ์มาจนถึงปัจจุบันในคณะสงฆ์จังหวัดสุราษฎร์ธานี คณะสงฆ์จังหวัดนครศรีธรรมราช และคณะสงฆ์จังหวัดพัทลุง และมีเฉพาะในสามจังหวัดนี้เท่านั้น (3) ความเชื่อเกี่ยวกับช้าง เชื่อว่าคติการใช้ช้างรองรับฐานเจดีย์เปรียบเสมือนการใช้ช้างรองรับจักรวาล เนื่องจากช้างเป็นสัตว์มงคล นอกจากนั้นยังพบว่าเจดีย์อีกหลายองค์ของลังกียงนิยมนิยมประดับประติมากรรมรูปช้างไว้ที่ฐานของเจดีย์ด้วย เช่น เจดีย์อภัยคีรี หรือเจดีย์มหายังคณะ (วิไลรัตน์ ยังรอด, 2539 :38) ประติมากรรมช้างล้อมหรือหัวช้างรองรับพระเจดีย์ ส่วนฐานของพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช และส่วนฐานของพระบรมธาตุเขินบางแก้ว อาจเป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นโดยช่างผู้สร้างในท้องถิ่น โดยนำเอารูปแบบขั้วที่มีเค้าโครงของลังกามาใช้ร่วมกับประติมากรรมรูปช้างล้อมเพื่อเป็นการตอกย้ำถึงประติมากรรมในพุทธศิลป์ที่เป็นแบบอย่างมาจากลังกา

3.2 หลักธรรมทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ แต่ละแห่งของพระธาตุมีหลักธรรมที่ปรากฏอยู่ในงานพุทธศิลป์ขององค์พระธาตุแตกต่างกันไป หลักธรรมที่สามารถสรุปได้เป็น 3 ประการ คือ หลักธรรมระดับศีล หรือระดับการปฏิบัติเบื้องต้นสำหรับปุถุชนทั่วไป ที่ยังอยู่ในโลกธรรมทั้ง 8 ซึ่งจะเป็นองค์ประกอบระดับล่างของพระบรมธาตุ เช่น การสร้างเป็นรูปสัตว์ต่างๆ เช่น ช้าง กา ครุฑยักษ คนธรรพ์ ที่ปรากฏอยู่ตามฐานเบื้องล่างของ

พระธาตุแต่ละแห่ง หลักธรรมระดับสมาธิ หรือการเข้าสู่ระดับการปฏิบัติ จะปรากฏอยู่ในส่วนกลางขององค์พระบรมธาตุ เช่น เสาहार 8 ต้น ที่เทียบเคียงกับอริยมรรคมีองค์ 8 ระดับปล้องไฉนไปจนถึงกลีบบัว ก่อนถึงปลียอด และชั้นของหลักธรรมสูงสุดของคำสอนทางพระพุทธศาสนา คือ โลกุตตรธรรม 9 อันประกอบด้วยมรรค 4 ผล 4 นิพพาน 1

3.3 คุณค่าทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ แต่ละแห่งของพระธาตุมีคุณค่าที่ปรากฏอยู่ในงานพุทธศิลป์ขององค์พระธาตุแตกต่างกันไป แต่โดยทั่วไปสรุปได้ คือ พระบรมธาตุเจดีย์เป็นสัญลักษณ์สำคัญที่สุดในทางพระพุทธศาสนา เป็นศูนย์กลางทางจิตใจในการที่ให้พุทธศาสนิกชนได้มาระลึกถึงองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า มากกราบไหว้สักการะองค์พระบรมธาตุเจดีย์ก่อให้เกิดศรัทธา ได้ใช้ปัญญาเข้าพระธรรม ใช้ความคิดพิจารณาในสิ่งที่เป็นอย่างองค์ประกอบทางพุทธศิลป์ในการพิจารณา และพัฒนาตนเองตามลำดับขั้นแห่งศีล สมาธิ ปัญญา และเป็นแหล่งโบราณสถานที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาส่งเสริมคุณค่าแห่งการประพฤติปฏิบัติในกิจกรรมทั่วไป และวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา นอกจากนั้น ยังเป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้เชิงประวัติศาสตร์ที่สำคัญของพื้นที่ ของเมืองและชาติ

อภิปรายผล

จากการศึกษาเรื่อง“รูปแบบทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้”มีผลการศึกษาสามารถอภิปรายผล ได้ดังนี้

1. รูปแบบทางพุทธศิลป์ เป็นรูปแบบหนึ่งของศิลปะในสังคมไทย ที่ถูกสร้างสรรค์ขึ้นจากแรงบันดาลใจที่ได้รับอิทธิพลมาจากพระพุทธศาสนา โดยพระธาตุแดนใต้ทั้ง 3 องค์ ล้วนได้รับอิทธิพลมาจากพระพุทธศาสนา สอดคล้องกับการศึกษาของไตรภพ สุทธิเขต เรื่อง การสืบทอดพุทธศิลป์ล้านนา : กรณีศึกษาวัดแสนเมืองมาหลวง (หัวข่วง) จ. เชียงใหม่ พบว่าประวัติและพัฒนาการพุทธศิลป์ตั้งแต่จากอินเดีย พุทธศิลป์ที่พบ คือ การสร้างพระธาตุเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ และสังเวชนียสถาน หลังพุทธกาลสมัยพระเจ้าเมรันทนเดอร์ ทรงสร้างพระพุทธรูปแทนรูปเคารพของเทพเจ้า สมัยพระเจ้ากนิษกะ การสร้างพระพุทธรูปในเขตนันธาระและอาฟกานิสถาน เรียกพุทธรูปสมัยนี้ว่า“คันธาระ”ต่อมาพุทธศิลป์ได้ขยายการสร้างมาถึงภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ ประวัติและพัฒนาการพุทธศิลป์ในประเทศไทย สมัย“ทวารวดี” พุทธศิลป์ที่พบเป็นหินแกะสลักเป็นสมาธิธรรมจักร ได้รับอิทธิพลจากอินเดียสมัยคุปตะ ต่อมาพุทธศิลป์ได้แบ่งออกเป็นสมัยต่างๆ คือ ศรีวิชัย ลพบุรี เชียงแสน สุโขทัย อุทอง อโยธยา และรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัตนโกสินทร์พุทธศิลป์มีความหลากหลายไม่ว่าจะเป็นศิลปะแบบจีน และเปดรับศิลปะจากตะวันตกเข้ามาผสมผสานกับพุทธศิลป์

2. รูปแบบทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ พบว่า เป็นพุทธศิลป์ 2 รูปแบบ คือ 1) รูปแบบทางพุทธศิลป์ที่ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาลัทธิมหายาน ดังปรากฏที่พระบรม

ธาตุไชยา เมืองค์พระเจดีย์มีลักษณะเป็น 8 เหลี่ยมย่อมุมซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปเป็น 3 ชั้นและ 2) รูปแบบทางพุทธศิลป์ที่ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธรูปศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ ดังปรากฏที่พระบรมธาตุนครศรีธรรมราช และพระบรมธาตุเขินบางแก้ว ที่มีรูปแบบเป็นทรงโอคว่ำหรือระฆังคว่ำ สอดคล้องกับงานเขียนของสน บัชร้อย ที่อธิบายว่า พระบรมธาตุไชยา เป็นศิลปกรรมสมัยศรีวิชัยโดยแท้จริง ขนาดจากองค์พระวัดจากฐานที่อยู่ใต้ดินขึ้นไปจนถึงสุดยอดสูง 24 เมตร ความกว้างของฐานองค์พระด้านตะวันออกและด้านตะวันตกยาว 13 เมตร ฐานด้านเหนือและด้านใต้ยาว 18 เมตร รูปร่างพระธาตุเป็นรูปมณฑปและสอดคล้องกับการศึกษาของประภัสสร ชูวิเชียร ที่ศึกษาเรื่อง พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชกับการวิเคราะห์ด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ ผลการศึกษาพบว่า สามารถคลี่คลายประเด็นปัญหาขององค์พระบรมธาตุเจดีย์ออกเป็น 3 ประเด็นใหญ่ ๆ คือ 1) องค์พระบรมธาตุเจดีย์ นครศรีธรรมราช ได้รับการสร้างขึ้นเป็นครั้งแรกในห้วงเวลาพุทธศตวรรษที่ 18 โดยได้รับอิทธิพลด้านรูปแบบจากเจดีย์ระดับ “มหาสถูป” ของลังกาในช่วงพุทธศตวรรษเดียวกันมาผสมผสานกับรูปแบบของสถาปัตยกรรมศิลปะศรีวิชัยที่พบในภาคใต้ของประเทศไทย การใช้รูปแบบของเจดีย์ในศิลปะลังกาผสมกับศิลปะในท้องถิ่นเช่นนี้ ได้พบตัวอย่างอยู่ในศิลปะพุทธามในช่วงระยะเวลาใกล้เคียงกันด้วย เช่นเดียวกับพระมหาธาตุวัดเขินบางแก้ว ที่เชื่อว่าได้รับอิทธิพลมาจากพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช จึงมีรูปแบบทางพุทธศิลป์ที่เหมือนกัน

3. ความเชื่อหลักธรรมและคุณค่าทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ ประเด็นความเชื่อ หลักธรรมและคุณค่าทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้นั้น ชาวภาคใต้มีความเชื่อว่าพระธาตุแดนใต้เป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า เป็นแหล่งรวบรวมหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ มีหลักธรรมคำสอนประกอบด้วยศีล สมาธิและปัญญา และพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ก่อให้เกิดคุณค่าแก่สังคมทั้งในด้านหลักคำสอนวัฒนธรรม ประเพณี ด้านเศรษฐกิจการท่องเที่ยวและสังคม สอดคล้องกับการศึกษาของอดุลย์ หลานวงศ์ เรื่อง ศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของพุทธศิลป์ที่มีต่อชุมชนในจังหวัดขอนแก่น พบว่าความสัมพันธ์ของพุทธศิลป์ที่มีต่อชุมชนในจังหวัดขอนแก่นมีความสัมพันธ์ของพุทธศิลป์ที่มีต่อชุมชนหลายด้าน เช่น ด้านการดำรงชีวิต ด้านเศรษฐกิจ ด้านชุมชน/สังคมด้าน วัฒนธรรม ประเพณีและด้านความเชื่อ จึงถือเป็นแหล่งโบราณสถานและแหล่งเรียนรู้ที่ทรงคุณค่าก่อให้เกิดความภาคภูมิใจของคนในชุมชน อีกทั้งเป็นศูนย์รวมและเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจของชุมชน นอกจากนั้น ยังปรากฏการร่วมกันอนุรักษ์และพัฒนาให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวให้เกิดขึ้นในชุมชนของตน สืบแต่สมัยภายในสมัยนั้นสะท้อนถึงวิถีชีวิตของชาวบ้านในอดีตและแฝงไปด้วยคติธรรมคำสอน เพื่อให้ชาวบ้านได้ยึดถือประพฤติปฏิบัติตามและปรับปรุงประยุกต์ใช้ในชีวิตของตน

องค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษา

พระธาตุสำคัญ 3 องค์ในภาคใต้ ได้แก่ พระบรมธาตุไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี พระบรมธาตุนครศรีธรรมราช จังหวัดนครศรีธรรมราชและพระมหาธาตุวัดเขียนบางแก้ว จังหวัดพัทลุง เป็นพระธาตุเก่าแก่ที่มีประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมและงานพุทธศิลป์ที่มีความสวยงามโดดเด่น เป็นศูนย์รวมทางจิตใจในการที่ให้พุทธศาสนิกชนได้มาระลึกถึงองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า มากราบสักการะองค์พระบรมธาตุเจดีย์ก่อให้เกิดศรัทธา ได้ใช้ปัญญาเข้าถึงพระธรรม ใช้ความคิดพิจารณาในสิ่งที่เป็นองค์ประกอบทางพุทธศิลป์ในการพิจารณาและพัฒนาตนเองตามลำดับขั้นแห่งศีล สมาธิ ปัญญา และเป็นแหล่งโบราณสถานที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาส่งเสริมคุณค่าแห่งการประพฤติปฏิบัติในกิจกรรมทั่วไป และวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้ประวัติศาสตร์ที่สำคัญของภาคใต้และประเทศไทย

ในส่วนของการข้อเสนอแนะ ผู้วิจัยมองว่า 1) ควรมีการบันทึกและเผยแพร่ข้อมูลองค์ประกอบเชิงสถาปัตยกรรมทางพุทธศิลป์ของพระธาตุแดนใต้ให้พุทธศาสนิกชนและผู้สนใจทั่วไปได้ทราบ 2) ควรมีการจัดจำสื่อประชาสัมพันธ์เกี่ยวกับองค์ประกอบ ความเชื่อ หลักธรรม และคุณค่าของพระธาตุแดนใต้แต่ละองค์เผยแพร่แก่ผู้มีความสนใจทั่วไปได้เรียนรู้ 3) ควรจัดให้มีมีคฤศก์ หรือเจ้าหน้าที่ประชาสัมพันธ์ของแต่ละองค์พระบรมธาตุในการนำชม บรรยายข้อมูลเกี่ยวกับองค์ประกอบทางพุทธศิลป์ ความเชื่อ หลักธรรมและคุณค่าของพระบรมธาตุแก่นักท่องเที่ยว

เอกสารอ้างอิง

- ไทรภพ สุทธเขต. (2552). การสืบทอดพุทธศิลปานนา : กรณีศึกษาวัดแสนเมืองมาหลวง (หัวข่วง) เชียงใหม่. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- บัว สนสร้อย. (ม.ป.ป.). นำทัศนจักร วัดพระบรมธาตุไชยา สุราษฎร์ธานี. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา.
- ประภัสสร ชูวิเชียร. (2547). พระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชกับการวิเคราะห์ด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พระกฤษณะพงษ์ ฐิตะมานโส. (2558). การศึกษาพุทธธรรมผ่านงานพุทธศิลป์อุโบสถกลางน้ำ ศิลปะแบบศรีวิชัยวัดทุ่งเขียด อำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วรารณ สุวัฒน์โชติกุล. (2559). การวิเคราะห์ใหม่: สถาปัตยกรรมพระบรมธาตุไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สิริวัฒน์ คำวันสา. (2534). ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

อดุลย์ หลานวงศ์. (2562). ศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของพุทธศิลป์ที่มีต่อชุมชนในจังหวัดขอนแก่น. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

